

شاخصه ها و سیاست های آموزشی مجتمع آموزشی تیموری در خراسان بزرگ با رویکرد خوانش کتیبه ها

جواد رجبی مندی^۱، حسین خسروی^{۲*}، سهراب اسلامی^۳، ابوالفضل حسن آبادی^۴

^۱ دانشجوی دکتری تاریخ و تمدن ملل اسلامی، گروه الهیات، واحد خمین، دانشگاه آزاد اسلامی، خمین، ایران. j.rajabimandi@gmail.com
^{۲*} نویسنده مسئول) استادیار گروه معارف، دانشکده علوم انسانی، واحد خمین، دانشگاه آزاد اسلامی، خمین، ایران، hkhosravi79@gmail.com
^۳ استادیار گروه معارف، دانشکده علوم انسانی، واحد اراک، دانشگاه آزاد اسلامی، اراک، ایران. s-eslami@iau-arak.ac.ir
^۴ مدیریت اسناد و مطبوعات آستان قدس رضوی. Ahassanabadi1@yahoo.com

چکیده

هدف از نگارش این مقاله بررسی جایگاه و کارکرد مدارس و مدرسان در خراسان بزرگ در دوره تیموری و سنجش انواع ارزش‌های اطلاعاتی کتیبه‌های دوره تیموری است. اهمیت این مقاله از آن روست که کم‌تر به مسأله مدارس، مدرسان و ارزش‌های آموزشی اطلاعاتی کتیبه در دوره تیموری در خراسان بزرگ داشته‌اند، پرداخته شده است. روش پژوهش کتابخانه‌ای و آرشیوی است و تلاش شده تا با استفاده از محتوای اسناد، نسخ خطی و منابع دست اول تاریخی بر وزانت محتوای مقاله افزوده شود. مهم‌ترین سوالات این مقاله عبارتست از کارکردهای مدارس دوره تیموری، انتصاب و وظایف مدرسان چگونه بوده است؟ انواع ارزش‌های اطلاعاتی کتیبه‌های دوره تیموری یافته‌های چیست؟ پژوهش نشان می‌دهد که توجه تیموریان به مدرسه‌سازی خصوصا در هرات باعث شد تا قشر مدرس به عنوان یکی از طبقات اجتماعی نخبه و کارآمد مطرح گردند. حضور مدرسان در عرصه‌های مختلف اجتماعی، سیاسی، مذهبی و علمی بستر قدرت‌گیری و تأثیرگذاری آن‌ها را در تحولات مختلف فراهم نموده بود. مدارس این دوره با توجه به نوع اداره و کارکردشان به چهار دسته اصلی تقسیم می‌شوند که شرایط انتصاب مدرسین و دریافت حقوق آن‌ها تابع نوع مدرسه بوده است. شرایط معیشتی و دریافت حقوق مدرسان با توجه به نوع مدارس، کارکرد آن‌ها و فرامین صادره از دربار تعیین می‌شد در کنار آن وضعیت معیشتی مدرسان و نحوه دریافت حقوق آن‌ها نیز تابعی از نوع مدارس کارهای جانبی و ارتباطات آن‌ها بوده است که معمولا مطابق شرایط وقفنامه و فرامین صادره از دربار صورت می‌گرفت. همچنین این دوره دارای انواع کتیبه‌های مذهبی و تاریخی بوده و محتوای کتیبه‌های این دوره در مستند سازی عملکرد اقتصادی، اجتماعی و مذهبی شاهان تیموری از اهمیت برخوردارند.

اهداف پژوهش:

- ۱- بررسی کارکرد مجتمع‌های آموزشی در دوره تیموری
- ۲- بررسی تطبیقی تمایز و تشابه مجتمع‌های آموزشی دوره ایلخانی و تیموری

سوالات پژوهش:

- ۱- مجتمع‌های آموزشی بین دوره‌های ایلخانی و تیموری چه ویژگی‌هایی داشته‌اند؟
- ۲- مجتمع‌های آموزشی در دوره تیموری چه کارکرد و ویژگی‌هایی داشته‌اند؟

اطلاعات مقاله

مقاله پژوهشی

شماره: ۳۸

دوره: ۱۶

صفحه ۱۲۱ الی ۱۴۰

تاریخ ارسال مقاله: ۱۳۹۸/۱۱/۱۹

تاریخ داوری: ۱۳۹۹/۰۱/۲۵

تاریخ صدور پذیرش: ۱۳۹۹/۰۳/۰۶

تاریخ انتشار: ۱۳۹۹/۰۶/۰۱

کلمات کلیدی

خراسان بزرگ، هرات، مدرسان، دوره تیموری، کتیبه‌های دوره تیموری.

DOR:

<https://dor.net/dor/20.1001.1.1735708.1399.16.38.8.1>

ارجاع به این مقاله

رجبی مندی، جواد، خسروی، حسین، اسلامی، سهراب، حسن آبادی، ابوالفضل. (۱۳۹۹). شاخصه ها و سیاست های آموزشی مجتمع آموزشی تیموری در خراسان بزرگ با رویکرد خوانش کتیبه ها، هنر اسلامی ۱۶ (۳۸)، ۱۲۱-۱۴۰.

dx.doi.org/10.22034/IAS.2020.215539.1141/

مقدمه

خراسان بزرگ در دوره تیموری یکی از درخشان‌ترین دوره‌های فرهنگی و هنری خود را سپری کرد. پای‌بندی سلاطین تیموری از جمله شاهرخ به اسلام و علاقه آنها به فرهنگ و هنر و همچنین توجه و ارادت به علما و مشایخ باعث شد که در امر شکوفایی فرهنگ و هنر کوشا باشند و خصوصاً در شهر هرات زمینه بوجود آمدن بسیاری از مظاهر فرهنگی مانند کتابخانه‌ها و مدارس فراهم گشت (رحم‌خدا، ۱۳۹۵: ۱۰۰). یکی از نمادهای مهم فرهنگی این دوره مدرسه‌سازی است. در هرات مخصوصاً در عصر شاهرخ (۸۰۷-۸۵۰ ق. ۱۴۰۴-۱۴۴۶ م.) و دوره سلطان حسین بایقرا (۸۶۱-۹۱۱ ق.)، تعداد زیادی مدرسه ایجاد شد و زمینه حضور پررنگ مدرسان را در عرصه‌های مختلف فراهم نمود. جایگاه و کارکرد این مدارس و نحوه انتخاب و انتصاب مدرسین آنها در کنار سنجش ارزش‌های اطلاعاتی کتیبه‌های به جا مانده در بناهای متعلق به دوره تیموری در خراسان بزرگ از جمله ضروریات انجام این پژوهش محسوب می‌شود. روش تحقیق در این پژوهش، روش توصیفی و تحلیل است. شیوه انجام این پژوهش آرشیوی و کتابخانه‌ای است و به دنبال آن است آن است تا ضمن استفاده از محتوای اسناد و نسخ خطی برای تبیین بیشتر موضوع، اطلاعات تکمیلی در قالب جداول آماری ارائه دهد.

بررسی‌های انجام گرفته در خصوص پیشینه پژوهش نشان می‌دهد که در مورد کلیات این موضوع، مقالات، کتاب و پایان‌نامه‌هایی به نگارش درآمده است. از جمله این مقالات، مقاله‌ای است که خزایی (۱۳۸۸) در مورد ساختار و نقش مایه‌های مدارس دوره تیموری ضمن شناسایی مدارس این دوره و مقایسه آنها، به شناخت روند تحول ساختار و تزئینات معماری مدارس تیموری در خطه خراسان پرداخته است (خزایی، ۱۳۸۸). تدین و آهنگری (۱۳۹۵) در مقاله "بازاندیشی در کیفیت ارتباط مدرسه و شهر بر پایه تحلیل اجتماع‌پذیری مدارس دوره تیموری تا ابتدای قرن چهاردهم" به انواع کارکردهای مدارس با استفاده از تحلیل وضعیت معماری آنها اشاره کرده‌اند. این مقاله حاوی برخی نکات جدید درباره نحوه تأثیرگذاری مدارس، نحوه تفکر سازندگان آنها و کارکرد اجتماعی و مذهبی مدرسان است (آهنگری و متدین، ۱۳۹۵). در میان کتاب‌های مورد بررسی، سلطانزاده (۱۳۶۴) در کتابی با عنوان "تاریخ مدارس ایران از عهد باستان تا تأسیس دارالفنون" تاریخچه و برخی از ویژگی‌های تاریخی مدارس را بیان کرده است (سلطانزاده، ۱۳۶۴). کتاب‌هایی که درباره فرهنگ دوره تیموری به نگارش درآمده، به نوعی به مدارس و مدرسان اشاره‌ای داشته است که می‌توان به کتاب "پیوند سیاست و فرهنگ در عصر زوال تیموریان و ظهور صفویان" (فراهانی‌منفرد، ۱۳۸۲)، "تاریخ تحولات سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی ایران در دوره تیموریان و ترکمانان" (میرجعفری، ۱۳۷۵)، "هرات در عهد تیموریان" (مجتبوی، ۱۳۸۹) و "قدرت، سیاست و مذهب در عصر تیموریان" (فوربس‌منز، ۱۳۹۲) اشاره نمود.

درباره نظام آموزشی در دوره تیموری چند پایان‌نامه نوشته شده است. ذرنوخی (۱۳۹۰) در پایان‌نامه خود با عنوان "آموزش در ایران در قرن نهم هجری (تیموریان و ترکمانان)" به کلیاتی راجع به سیستم آموزشی در دوره تیموری و برخی از آرا مدرسان پرداخته است (ذرنوخی، ۱۳۹۰). پایان‌نامه گودرزی بروجردی (۱۳۹۰) "نظام آموزشی در دوره تیموریان" علی‌رغم مقدمه طولانی درباره وضعیت آموزش، درباره محتوای نظام آموزشی، تأمین مالی مدارس و برخی از مدرسان اطلاعات مفیدی دارد (گودرزی بروجردی، ۱۳۹۰). ابراهیمی هفشجانی در "بررسی موقوفات نهاد آموزش در

دوره تیموریان" به مسأله موقوفات نهاد آموزش و تأثیر آن بر رشد و انحطاط آموزش در عصر تیموریان می-پردازد (ابراهیمی هفشجانی، ۱۳۹۳). در ارزیابی نهایی درباره پیشینه پژوهش می توان گفت که اطلاعات پراکنده‌ای درباره مدارس و ساختار آموزشی آورده شده است اما پیرامون مدرسان، معیشت و شیوه تدریس مدرسان و اسناد مرتبط با آن‌ها مطلبی مدون به رشته تحریر در نیامده است.

خراسان بزرگ در دوره تیموری

با روی کار آمدن تیموریان، خطه خراسان بزرگ به عنوان مرکز حکومت تیموریان، پس از گذران دوران سیاه سلطه مغول، آرامش و شکوهی نسبی به خود دید که این امر زمینه توسعه همه جانبه، از جمله توسعه فرهنگی و هنری را در این خطه فراهم کرد. از این رو یکی از دوران بانشاط به لحاظ فرهنگی در تاریخ خراسان محسوب می شود (بهزادی و راد، ۱۳۹۱: ۹). خراسان از بزرگ‌ترین ایالت‌های این دوره به‌شمار می‌آید. زمین‌های حاصلخیز و پل ارتباطی میان شرق و غرب، زمینه تمرکز سیاسی، مذهبی و فرهنگی را در آن فراهم کرده بود. توجه ویژه شاهان تیموری به این منطقه و خصوصاً هرات و سمرقند باعث رونق و آبادانی آن گردید (رحمتی و یوسفوند، ۱۳۹۳: ۸۱). عوامل زیادی در شکوفایی فرهنگ، هنر و اقتصاد در خراسان بزرگ تأثیر داشته‌اند که از مهم‌ترین آن‌ها می‌توان به ثبات سیاسی رونق اقتصادی، آزادی‌های مذهبی، رشد فرهنگی و تکریم علما و دانشمندان و وجود مدارس اشاره نمود (بهزادی و راد، ۱۳۹۱: ۱۳).

شاهرخ یکی از مشهورترین پادشاهان دودمان تیموری است، گذشته از جنبه تقوی و عدالت، شخصاً پادشاهی فرهنگ پرور و دوستدار علم و ادب، حامی عالمان و ادیبان و پادشاهی شاعر، خوش‌نویس و هنر دوست بود. او دربار خود را در شهر هرات به محلی برای رفت و آمد علما تبدیل کرد. صورت مرکزی فعال، برای ادبیات و علوم و هنر درآورد و آن را محل اجتماع عالمان، ادیبان، شاعران، خطاطان، نقاشان ساخت و تألیف کتب را مورد تشویق قرار داد (رحم‌خدا، ۱۳۹۵: ۱۰۱). حافظ ابرو به ادب دوستی و دانش گسترده و هنرپروری شاهرخ و علاقه او به علم، دانش، ادب و اوقاتی را که آن پادشاه بزرگ، با وجود امور مهم سلطنت، صرف درس بحث و درس و مطالعه و تحقیق در علوم معقول و منقول اشاره کرده است (حافظ ابرو، ۱۳۸۰: ۸۱۸/۱). در این دوره علوم دینی مانند دوره‌های قبل رواج و رونق داشت و اساس آن بحث‌های مذهبی و کلامی، مبتنی بر عقاید اهل سنت و جماعت بود (جامی، ۱۳۵۶: ۵۰) همچنین ورود دانشمندان از دیگر مناطق به هرات باعث گسترش علم و ادب شده بود (حافظ ابرو، ۱۳۸۰: ۸۱۸/۲).

میرزا الغبیک از دیگر شاهان تیموری به گفته تواریخ، دانش افلاطون را با شوکت فریدون یکجا داشت، جامع علوم عصر خود بود؛ وی از علوم شرعی آگاهی داشت و در علم ریاضی و نجوم مشهور و در روزگار خود عدیل و نظیر نداشت (راقم سمرقندی، ۱۳۸۰: ۵۴). وی قرآن مجید را به هفت قرائت حفظ بود و همواره همت بر تربیت و رعایت اهل فضل می‌گماشت (خواندمیر، ۱۳۷۲: ۲۷۲/۴). ابراهیم سلطان، پسر شاهرخ از شاهزادگان تیموری بود که علاقمند به علم و هنر بود. او که حکومت فارس را در دست داشت، شاهزاده‌ای مستعد و فاضل و هنرمند بود، که با خط و شعر نیز آشنایی داشت. ابراهیم سلطان، ارباب فضل و استعداد را تکریم می‌کرد. شاهزاده بعدی، بایسنقر بود، اهمیت و نقش عمده بایسنقر میرزا، عشق و علاقه سرشار وی به علم و ادب و کلیه فنون هنرهای زیبا، از شعر و موسیقی و نقاشی و معماری بود و این که وی بزرگ‌ترین مشوق هنرهای زیبا، در عصر خود بود. بایسنقر میرزا همواره در تعظیم و تکریم

اهل علم و ارباب فضل می‌کوشید(واصفی، ۱۳۴۹: ۳۰۱/۲). در دوره بایسنقر، هنر و تذهیب به حد اعتلای خود رسید. در دارالعلوم و دارالصنایع کتابخانه بایسنقری، چهل نقاش، مذهب، خوشنویس صحاف و جلدساز به نسخه‌برداری و مصورسازی کتب مشغول بودند و مکتب هرات در همین دوران پایه‌گذاری شد(شهرآبادی و ظریفیان، ۱۳۹۴: ۴).

دوره سلطان حسین بایقرا نیز یکی از دوره‌های درخشان در زمینه فرهنگ و اقتصاد دوره تیموری به شمار می‌رود. وی که حتی قبل از رسیدن به حکومت در زمره حامیان فرهنگ و هنر به‌شماره می‌آمد در خلال حکومت خود(۸۶۱-۹۱۱ق/۱۴۶۵-۱۵۰۵م.) خدمات زیادی در خراسان و خصوصاً هرات انجام داد. به دلیل امنیت نسبی در خراسان و هرات هنرمندان، دانشمندان و صنعتگران به خراسان مهاجرت کردند (زمچی اسفزاری، ۱۳۳۹: ۱۰۰). بایقرا در امر آبادانی اقتصادی و فرهنگی با ساختن بناهایی مانند مدارس، خانقاه‌ها، مساجد و رباط‌ها گام‌های بلندی برداشت. رونق اقتصادی در این دوره که بر گسترش فرهنگ تأثیر مستقیمی داشت دوره‌ای از نشاط اقتصادی و فرهنگی را ایجاد نمود. از جمله مهم‌ترین اقدامات بایقرا در خراسان می‌توان به تأمین امنیت راه‌های تجاری، ایجاد تسهیلاتی برای تجار و کاروان‌های تجاری(نظامی باخرزی، ۱۳۵۷: ۵۷-۵۹) تنظیم نظام پولی، تعدیل در مالیات‌ها شهری و روستایی، احداث نهرها و ساخت قنات، احیاء اراضی موات و تقویت روستانشینی اشاره نمود(رحمتی و یوسفوند، ۱۳۹۳: ۸۴-۸۵). اقدامات بایقرا زمینه آبادانی و پیشرفت خراسان را در دوره تیموری فراهم نمود و رونق ویژه‌ای به آن بخشید. خراسان در دوره بایقرا با کمک وزیر هنرمند و هنر دوستش امیرعلیشیر نوایی که از بنیان بزرگ آثار تاریخی و پشتیبان ادیبان و شاعران بود به اوج عظمت و شکوفایی رسید و شهر و هرات مرکز شعر و ادب موسیقی و نقاشی و تذهیب شد. بنا به گفته میرخواند هنرمندان بسیاری در دستگاه هنرآفرین امیرعلیشیر و سلطان حسین بایقرا تعلیم و تربیت یافتند(فخری‌هراتی، ۱۳۶۳: ۳۵). در مجموع، رنسانس دوره تیموری در زمینه‌های مختلف در خراسان بستر رشد و شکوفایی را فراهم نمود. شکوفایی هنری و فرهنگی خراسان عهد تیموری در ربع پایانی سده نهم هجری (پانزدهم میلادی) به خصوص در دوره سلطان حسین بایقرا نتیجه مستقیم سیاست‌های اقتصادی و فرهنگی شاهان تیموری مانند برقراری نظام واگذاری سیورغال و سایر معافیت‌های مالیاتی بود که توانست شرایطی را فراهم آورد که هنر و فرهنگ دوره تیموری را خود به اوج کمال و بالندگی برساند و موجبات یکی از پربرترین و درخشان‌ترین دوره‌های فرهنگی و هنری تاریخ میانه ایران را در خراسان بزرگ پدید آورد(شهرآبادی و ظریفیان، ۱۳۹۴: ۱۲).

مجتمع‌های آموزشی تیموریان

در طول حکومت تیموریان، مراکز آموزشی زیادی ساخته شد؛ در ساخت این مراکز نه تنها شاهان بلکه خوانین حرم و شاهزادگان تیموری و وزیران هم، سهمیم بودند. از آنجا که برخی از مدارس و نهادها آموزشی دوره تیموری مدارس به صورت مجموعه‌ای از ساختمان‌ها ایجاد شده‌اند و در آن‌ها سکونت‌گاه، آرامگاه و یا کتابخانه وجود دارد می‌توان به آن‌ها عنوان مجتمع آموزشی اطلاق کرد. این مراکز عمدتاً دارای کارکرد آموزشی بوده‌اند (افصح‌زاد، ۱۳۷۸: ۹۱). یکی از کارکردهای مدارس تیموری، مراکز آموزشی با عملکرد فرهنگی بود. در برخی از مدارس کتابخانه‌ای برای استفاده طلاب و مردم وجود داشت. از مهمترین مدارس این دوره مدرسه شاهرخیه بود که شاهرخ در سال ۸۱۳ق/۱۴۱۰م. آن را بنا کرد که در آن کتابخانه بزرگی همراه با کتب نفیس، وقف قرارداد(همایون فرخ، ۱۳۴۷: ۱۱۲/۲). از دیگر

مدارس این دوره که دارای کتابخانه بود می‌توان به مدرسه سلطانی، کتابخانه مدارس خواجه کمال‌الدین، کتابخانه مدرسه بدیعیه، کتابخانه مدرسه خواجه اسمعیل حصاری، کتابخانه مدرسه فصیحیه و کتابخانه مدرسه نظامیه اشاره نمود (پرویش و رحیمی، ۱۳۹۲: ۷-۲۸). مدرسه غیاثیه خرگرد نیز از مهمترین مدارس دوره تیموری است که در سال ۸۴۸ق، بنا شده است و با توجه به جزئیات و اجزای تشکیل‌دهنده آن، می‌توان عنوان مجموعه آموزشی به آن اطلاق کرد. این مدرسه که نام آن از کلمه غیاثیه از بانی مدرسه به نام غیاث‌الدین پیراحمد خوافی وزیر شاهرخ گرفته شده است در دو طبقه ساخته شده است و دارای ۳۲ حجره است (پوپ، ۱۳۷۰: ۱۹۷-۱۹۸؛ مقری، ۱۳۵۹: ۱۰). مقبره گوهرشاد در هرات را می‌توان در زمره مجتمع‌های آموزشی دسته‌بندی کرد. این مجموعه شامل مدرسه، مقبره و مسجد بزرگی است که بین سال‌های ۱۴۳۷-۱۴۱۷م. برای گروه شاد آغار همسر شاهرخ در هرات ساخته شده است (زارع، ۱۳۸۱: ۱۹۳). در مجتمع‌های آموزشی مانند اخلاصیه که در آن مدارس با خانقاه، حمام، آشپزخانه و مسجد قرار داشتند، کارکرد چندگانه‌ای به این مدارس می‌بخشید و در عین حال زمینه تنوع مراجعه‌کنندگان و اختلاط فکری را نیز آماده می‌نمود. در واقع پیوند مدرسه و جامعه بود و در راستای هدف گذاری‌های حکومتی به منظور تعامل مردم و طلاب بود (سلطانزاده، ۱۳۶۴: ۷۷). وجود این امکانات رفاهی و فرهنگی در مجتمع‌های آموزشی در جای خود نقش مهمی در توسعه علمی و فرهنگی خراسان داشت.

در مدارس نیز همانند دیگر ابنیه می‌توان طیفی از قلمروی فردی تا جمعی را مشاهده نمود؛ از حجره‌ها که محل زندگی طلبه‌ها بود، ایوانچه‌ها که گفت‌وگوهای دو نفره در آن رخ می‌داد و ایوان‌ها یا مدرسه‌ها که محل اصلی تدریس به‌شمار می‌رفتند و به تبع افراد بیش‌تری در مباحثه شرکت می‌کردند. با مطالعه‌ی مدارس دوران اسلامی ایران مشخص می‌گردد بیش‌تر آن‌ها دارای فضایی بوده‌اند که علاوه بر طلاب، مردم نیز از آن استفاده می‌کردند و زمینه تقویت ارتباطات دو قشر را فراهم می‌نمود (پیرنیا، ۱۳۸۵: ۹۱). بررسی مجتمع‌های آموزشی دوره تیموری نشان می‌دهد این مدارس در کنار کاربرد آموزشی و تربیتی محلی برای تربیت مردان سیاسی، محل عبادت و محل سکونت اساتید و دانش‌جویان نیز بوده‌اند و این مسئله بر غنای محیطی آن‌ها افزوده است و در جذب علم‌آموزان اهمیت خاصی داشته است.

الغیبیگ نیز که از پادشاهان بزرگ این دوره است در مدرسه‌سازی نقش داشت. الغیبیگ در بخارا مدرسه‌ای بنا کرد و برای این بقعه، مدرس و طلبه تعیین نمود (خواندمیر، ۱۳۷۲: ۱۷۰). گوهرشاد بیگم، همسر شاهرخ که از زنان نیکوکار زمان بود، مدرسه‌ای در شمال شهر هرات، در سرپل انجیل ساخت. سال اتمام این بنا را سال ۸۳۶ق/۱۴۳۲م. ذکر کرده‌اند (میرخواند، ۱۳۸۰: ۶۴۵/۲). از دیگر مدارس این دوره می‌توان به مدرسه حظیره فیروزه‌بیگم در هرات اشاره کرد (خواندمیر، ۱۳۷۲: ۱۹۸) و از مدارس غیرسلطنتی می‌توان به مدرسه سرپل انجیل اشاره نمود (همان: ۱۹۴). پریزاد خانم، خدمتکار گوهرشاد آغا، نیز مدرسه‌ای در مشهد ساخت. برخی از مدارس این دوره نیز توسط وزرا ساخته شده است برای مثال، خواجه غیاث‌الدین پیراحمد خوافی، وزیر شاهرخ مدرسه‌ای به نام غیاثیه در خرگرد ساخت. بایقرا در رساله خود به وجود صدها مدرسه که در زمان وی در هرات وجود دارد، اشاره کرده است (فراهانی منفرد، ۱۳۸۲: ۲۱۸). از مدارس سلطنتی می‌توان به مدرسه سلطانی که توسط سلطان حسین بایقرا ساخته شد، مدرسه الغیبیگ در بخارا و

در سمرقند (سمرقندی و خواجه، ۱۳۶۷: ۱۵۶). (۲۱۴). مدرسه دو در از مدارس مهم دوره تیموری است. این مدرسه در سال ۸۴۳ق. ساخته شده و بانی آن غیاث‌الدین خواجه بهادر است که از امرای بزرگ خراسان در این دوره بود. این مدرسه از نظر تزئین و کاشیکاری و خطوط مختلف و نقوش حائز اهمیت است. این مدرسه دارای چهار ایوان است که در فواصل ایوان‌ها، حجرات فوقانی و تحتانی قرار گرفته که محل سکونت طلاب بوده است (فاضل، ۱۳۵۰: ۱۶۶۲). این ترکیب سبب شده است تا این مدرسه را نیز بتوان در زمره مجتمع‌های آموزشی دوره تیموری محسوب کرد.

مدرسه غیاثیه خرگرد نیز که در سال ۸۴۸ق، ساخته شده است از مدارس مشهور دوره تیموری است. معمار این بنا استاد قوام‌الملک شیرازی بود. این بنا در شهر خواف ساخته شده است. موقوفات زیاد نیز به این بنا افزوده شد. تالار جماعت‌خانه و تالار وعظ از بخش‌های این مدرسه بود که آن را به شکل مجتمع آموزشی در آورده است (گلچین عارفی، ۱۳۸۷: ۸۸). از طرفی ساختار معماری برخی از این مدارس به نوعی طراحی شده بود تا کارکرد چند جانبه داشته باشد. ساختار گنبدخانه با کاربری‌های مختلف در کالبد مدارس این دوره دیده می‌شود. مدرسه غیاثیه خرگرد، چهارگنبدخانه در چهار کنج بنا دارد. یکی از این دو، دارای کارکرد نیایشی و گنبدخانه‌ی دیگر، تالار وعظ بوده که مورد استفاده مردم و طلاب به صورت همزمان بوده است (اوکین، ۱۳۸۶: ۵۴). در فرمان تدریس امیر صدرالدین ابراهیم برای مدرسه بدیعیه به پرداخت حقوق مطابق دستور واقف اشاره شده است (موسوی شیرازی‌الاصل، ۱۳۴۲ق: ۱۳۷-۱۳۸) که این مسئله نشان دهنده مسائل مالی این مدارس است. با این تفاسیر می‌توان گفت اغلب مدارس دوره تیموری به سبک مجتمع‌های آموزشی ساخته شده بودند و دارای کارکرد چندگانه بودند.

کتیبه‌های دوره‌های تیموری

کتیبه‌نگاری و پیشینه آن در ایران به دوره باستان می‌رسد. کتیبه‌ها دارای به عنوان آثار هنری که آگاهانه ساخته شده اند می‌توانند در بردارنده و انتقال‌دهنده مفاهیم مهم و کلیدی در دوره‌های مختلف باشد. کتیبه‌ها به عنوان عناصر معنایی و تزئینی در معماری اسلامی از ابزارهای مهم در جهت گسترش عقاید و سیاست‌های مذهبی حکومت‌ها بر مردم به شمار می‌روند (فغفوری و بخاری قهی، ۱۳۹۴: ۵). کتیبه‌ها از کنار هم قرار گرفتن خط و نقش به دست می‌آیند که بر حسب زمان و مکان با مصالح متفاوتی در قالب‌های گوناگون به نمایش در آمده‌اند. مانند: کتیبه‌های سرتاسری به صورت خوشنویسی، کتیبه‌های قاب‌بندی شده، کتیبه‌های تلفیقی با نقوش اسلیمی یا هندسی، کتیبه‌های کوچک آجری دور تا دور محراب، گنبد و یا شبستان و یا کتیبه‌های ساده ایجاد شده با سطوح آجری و کاشی (شایسته‌فر، ۱۳۸۰: ۷۰). در بناهای دوره تیموری نیز کتیبه‌های مختلف دیده می‌شود. در عصر تیموری که از درخشان‌ترین دوره‌های تاریخی هنر و معماری اسلامی در ایران است. هنر معماری یکی از بسترهایی است که هنرهای دیگر مانند نقاشی، گچ‌بری و مقرنس‌کاری در ذیل آن رشد می‌کنند. معماران با فرهنگ و تفکرات بنیادی معماری قرون گذشته ایران، توانسته‌اند در زمینه‌های مختلف به ویژه هنر نگارگری و کتیبه‌نویسی با استفاده بی‌نظیر از انواع خطوط به چنان درجه‌ای از تکوین و تکامل برسند که الگویی برای کل مکاتب آینده باشد. کتیبه‌ها تنها عناصر بصری به حساب می‌آیند که به طور مستقیم حامل معنا هستند و از دو جنبه، تصویری (شکل ظاهری)، محتوا و متن، دارای اهمیت زیادی در بناهای دوره اسلامی ایران محسوب می‌شوند (مکی‌نژاد، ۱۳۸۸: ۲۹). در یک بنا ممکن بود به تناسب نوع بنا و جایگاه

آن انواع کتیبه‌ها به کار برود. بررسی آثار معماری دوره تیموری نشان می‌دهد که کتیبه‌ها در مساجد، مدارس، آرامگاه‌ها کاربرد فراوان داشتند.

سنخ‌شناسی کتیبه‌های دوره تیموری نشان می‌دهد که کتیبه‌های به کار برده شده در معماری دوره تیموری دارای انواعی هستند. کتیبه‌های طوماری نوعی از این کتیبه‌ها هستند که در پیشانی ایوان‌ها، ورودی بناها، اطراف محراب، ساقه گنبد و .. به صورت افقی و گاه پیرامون ایوان در جهات افقی و عمودی نصب می‌شوند. این نوع کتیبه‌نگاری معمولاً رایج‌ترین نوع کتیبه‌نگاری در بناهای اسلامی است (طیسی و رئوف حجار زرین، ۱۳۹۰: ۴). نوع دیگر کتیبه‌های رایج در دوره تیموری کتیبه‌های قاب‌بندی است؛ این کتیبه‌ها با متن کوتاه در یک قاب کوچک به صورت مستطیل یا مربع نوشته می‌شوند و به صورت مکرر همچون نقشی تزئینی بر در و دیوار نصب می‌شوند. این نوع کتیبه بیشتر در تزئینات کاربرد دارد (صحراگرد، ۱۳۹۲: ۳۸). هر یک از این کتیبه‌ها به فراخور هدف ساخت و مواد و مصالح کاربردی و تحت تأثیر فرهنگ رایج در جامعه دارای ویژگی‌هایی هستند.

مطالعه و واکاوی کتیبه‌های عهد تیموری نشان می‌دهد که یکی از مهم‌ترین کتیبه‌های این دوره در مسجد گوهرشاد قرار دارد. کتیبه‌های مسجد گوهرشاد به شکل کتیبه‌های طوماری است. مسجد گوهرشاد، عظیم‌ترین مسجد چهار ایوانی، در مجموعه آرامگاهی آستان قدس رضوی و جنوب حرم واقع شده است و به خاطر ویژگی‌های ساختمانی و دارا بودن تزئینات غنی کاشی و کتیبه یکی از برجسته‌ترین بناهای تاریخی ایران است. این مسجد در دوره حکمرانی شاهرخ در سال ۸۱۸ق. توسط معمار دوره تیموری قوام‌الملک بن زیدالدین شیرازی ساخته شده است (خزائی، ۱۳۸۸: ۶۱). ایوان مقصوره این مسجد به شکل مجموعه‌ای هنر کتیبه‌نگاری است. این کتیبه بزرگترین کتیبه ایوان است (صحراگرد، ۱۳۹۲: ۵۴). این کتیبه از نظر وسعت و محتوا از برجسته‌ترین کتیبه‌های دوره تیموری است.

از دیگر آثار معماری این دوره که دارای کتیبه است می‌توان به مدرسه خرگرد در خواف اشاره داشت که در سال ۸۴۸ق به دست غیاث‌الدین خوافی وزیر سلطان شاهرخ تیموری ساخته شده است (خزائی، ۱۳۸۸: ۶۹). نمای بیرونی مدرسه غیاثیه دارای کتیبه طوماری است. البته یک کتیبه احداثیه نیز در داخل ایوان شمالی آن وجود دارد (همان: ۶۹-۷۱). بررسی این آثار نشان‌دهنده این است که کتیبه‌نگاری در مساجد و مدارس دوره تیموری رواج داشته است.

ارزش و جایگاه آموزشی کتیبه‌های دوره تیموری خراسان بزرگ

مطالعه و واکاوی مفاد کتیبه‌های موجود در معماری دوره تیموری نشان می‌دهد این آثار دارای ارزش و اهمیت آموزشی هستند. کتیبه‌های این دوره را می‌توان در بناهای مختلفی مانند مساجد، خانه‌ها و بناهای عام‌المنفعه مانند کاروانسراها مشاهده نمود. بخشی از اطلاعات این کتیبه‌ها که گواه بر دوره ایجاد و مقطع تاریخی خاصی است در بردارنده نکات

آموزشی مفیدی است. کتیبه‌های تاریخی شناسنامه بنا هستند. متن این کتیبه‌ها در بردارنده اطلاعاتی درباره بانی، مباشر، معمار و تاریخ ساخت بنا است و از آنجا که اطلاعاتی درباره احداث بنا را می‌دهد به آن‌ها کتیبه‌های احداثیه نیز گفته می‌شود. در کتیبه‌های احداثیه متن را چنان تنظیم می‌کردند که نام حاکم وقت درست در وسط کتیبه قرار گیرد (طبسی و رئوف‌حجار زرین، ۱۳۹۲: ۳). کتیبه‌های احداثیه معمولاً در بردارنده اطلاعات تاریخی مفیدی هستند.

تصویر شماره ۱: کتیبه احداثیه مسجد خرگرد (منبع: نگارندگان)

این کتیبه در اطلاعات خود به ذکر سال ساخت بنا و نام معمار پرداخته است که خود عاملی مهم در بازشناسی معماران دوره تیموری و وضعیت معماری در این دوره است.

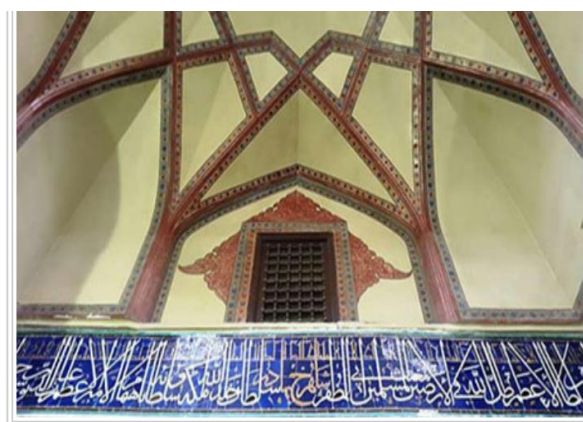
اطلاعات تاریخی و مذهبی نیز از کتیبه‌ها قابل برداشت است. گاهی اطلاعات کتیبه‌ها در برگیرنده اطلاعاتی درباره سازندگان به همراه آیاتی از قرآن کریم یا احادیث است اما گروه دیگر کتیبه‌های مذهبی و احداثی آن‌هایی هستند که متن اصلی‌شان عبارتی مذهبی است و در پایان اطلاعاتی مختصر درباره بانی و ساخت و تعمیر بنا آورده‌اند (صحراگرد، ۱۳۹۲: ۴۱). به‌طور نمونه کتیبه‌های به کار رفته در مسجد شاه در مشهد به کتیبه‌هایی که بر کارکرد مذهبی بنا تأکید دارند مانند کتیبه‌های حدیثی و قرآنی بر روی مناره‌ها، سردر ورودی ایوان، ساقه گنبد، کتیبه‌هایی که بر نقش آرامگاهی بنا تأکید دارند، مانند کتیبه‌های دیوار گنبدخانه، اسماء‌الهی ساقه گنبد و اشعار فارسی بر سردر ورودی ایوان، اشاره نمود (الهی‌زاده و دیگران، ۱۳۹۲: ۱۲۸).

تصویر شماره ۲: کتیبه طوماری در مسجد خرگرد از بناهای دوره تیموری، ساخته شده در سال ۸۴۸ق. (منبع: نگارندگان)

این کتیبه که از نوع کتیبه‌های طوماری است به خط ثلث و کوفی است و دربردارنده مضامین مذهبی است. بررسی مفاد این کتیبه نشان می‌دهد، القاب شاهرخ که در سلطنت او این بنا ساخته شده است با کاشی معرق در این کتیبه تکرار شده است. واکاوی داده‌های آموزشی این کتیبه به نوعی تکرار روزمره صفات و القاب شاهی برای علم‌آموزانی است که در این مدرسه مشغول به تحصیل بوده‌اند در حقیقت می‌توان از آن به عنوان مشق وفاداری سیاسی برای علم‌آموزان یاد کرد.

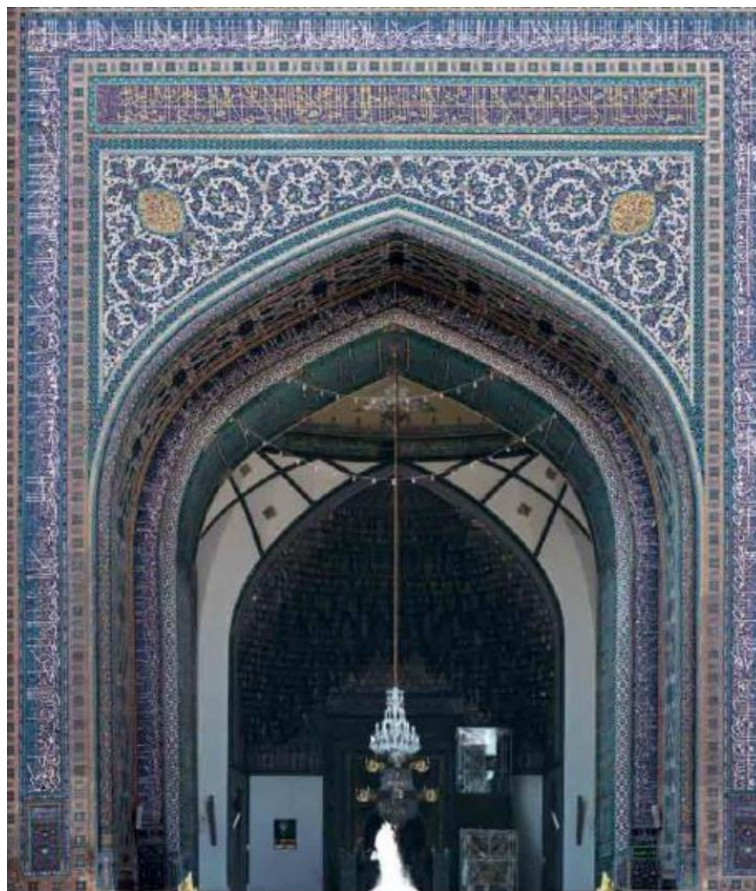
یکی از این کتیبه‌ها در مدرسه دودر قرار دارد. این کتیبه معرق در سال ۸۴۳ق. همزمان با ساخت بنا ایجاد شده است (امامی، ۱۳۷۵: ۱۵۰). این کتیبه نیز به شکل طوماری و تک خط است.

تصویر شماره ۳: کتیبه مسجد دو در متعلق به دوره تیموری (۸۴۳ق) (منبع: نگارندگان).

بررسی مضمون این کتیبه که تکرار جملات «الحکم‌لله» و «الملک‌لله» است، نیز گونه‌ای آموزش توأمان دین و سیاست محسوب می‌گردد. براساس آنچه در دوره اسلامی آشکار است حکومت‌های تشکیل شده در این دوره، همواره درصدد کسب مشروعیت مذهبی بوده‌اند و کوشیده‌اند در جامعه این مشروعیت و مبانی آن را تکرار کنند. تکرار جمله حکومت و ملک از آن خداست، نوعی آموزش روزانه رویکرد سیاسی و مذهبی تیموریان در این مقطع تاریخی است و این نکته تأییدی بر رویکرد و اهداف آموزشی تیموریان در مجتمع‌های آموزشی این دوره است.

از دیگر کتیبه‌ها مهم این دوره می‌توان به کتیبه سفید رنگ ثلث مسجد گوهرشاد مشهد به ۸۲۱ق. و انتخاب آیه هیجدهم سوره توبه برای مسجد توسط بایسنقر اشاره نمود(شایسته‌فر، ۱۳۸۴: ۹۴).

تصویر شماره ۴: ایوان مقصوره مسجد گوهرشاد از آثار دوره تیموری (۸۲۱ق) (منبع: نگارندگان).

بررسی مفاد موجود در کتیبه‌های این دوره می‌تواند نمود روشنی از رویکرد مذهبی موجود در جامعه دوره تیموری باشد. رویکردی که در مجتمع‌های آموزشی این دوره در محیط به شکل کتیبه نگاشته‌ها آشکار است. به عنوان نمونه بررسی‌ها از تأکید بر مفاهیم قرآنی در این کتیبه حکایت دارد. در محراب ایوان مقصوره، آیات ۷۸-۸۱ و ۸۵ سوره اسراء جاری شده است. این آیات بر اوقاف، بر پا کردن نماز، از بین رفتن باطل و جاودانگی حق اشاره دارند(شایسته‌فر، ۱۳۸۹: ۸۲). به نظر می‌رسد این کتیبه از نظر آموزش ارزش‌های مذهبی نقش برجسته‌ای داشته است. به‌طوری‌که

تکرار پیام نماز به عنوان اصول دین و تأکید بر مسئله حق و باطل در سرنوشت بشر، از نکات اخلاقی مهمی است که در این کتیبه به روشنی منعکس شده است.

در طبقه بالای ایوان مقصوره، آیه ۱۹۷ سوره بقره با مضمون واجب بودن حج، رعایت آداب حج و آگاهی خداوند بر همه نیکی‌ها و آیه ۲۰۷ سوره بقره با مضمون مهربان بودن خداوند و بذل جان در راه خدا و در طبقه وسط ایوان مقصوره، آیه ۱۵۳ سوره بقره با مضمون صبر و مقاومت در تمامی امور نگارش یافته است. در بالای یکی از درهای ورودی ایوان، آیه ۱۰۰ سوره اعراف با مضمون آراسته بودن در هنگام عبادت و اسراف نکردن آمده است. در قسمت‌های دیگر ایوان آیاتی از سوره اعراف، نساء احزاب، آل عمران، طه، لقمان، جن و حجرات با مضامین عبادی و تقوا، آفرینش آمده است (همان، ۱۳۸۹: ۸۳ و ۸۲). در طول کمربندی این ایوان سوره فتح از ابتدا تا اواسط آیه ۱۷ نوشته شده است (صحراگرد، ۱۳۹۲: ۱۱۲). این معانی همه در ارتباط مستقیم با غلبه فرهنگ اسلامی و آموزش آنها در مدارس و مجتمع‌های آموزشی این دوره است. آموزش ارزش‌های دینی در جامعه‌ای که فرهنگ اسلامی به عنوان فرهنگ غالب آن مطرح بوده است از ویژگی‌های این کتیبه‌ها است. این نکته نشان‌دهنده رنگ و بوی خاص مذهبی مجتمع‌های آموزشی دوره تیموری است.

این کتیبه‌ها حاوی متون مذهبی است که آیات، احادیث و اشعار را در بر می‌گیرد. کتیبه‌های مذهبی بر اساس نوع متن به چند دسته تقسیم می‌شوند. در کتیبه احداثیه- مذهبی که در مسجد گوهرشاد وجود دارد آیه ۱۸ سوره توبه آمده است که براساس آن تعمیر مساجد خدا به دست کسانی است که به خدا و روز قیامت ایمان آورده و نماز بپا دارند و زکات مال خود را بدهند و از غیر از خدا نترسند، پس امید است که از هدایت یافته‌گان باشد (فغفوری و بلخاری قهپی، ۱۳۹۴: ۹ و ۱۹). آموزش اصول اقتصاد اسلامی از این کتیبه برداشت می‌گردد که در کنار دین و اعتقاد به باورهای دینی، به علم‌آموزان مدارس دوره تیموری آموزش داده شده است.

در بناهای اسلامی کاربرد آیاتی از قرآن کریم رایج است. دسته‌ای دیگر از کتیبه‌های مذهبی را احادیث پیامبر و ائمه در برمی‌گیرد. جایگاه استفاده از احادیث، هم از نظر اهمیت و هم از نظر ترتیب تاریخی، پس از دسته نخست است. سابقه استفاده از احادیث پیامبر در کتیبه‌نگاری ایران به قرن چهارم می‌رسد. اما احادیث ائمه شیعه از دوره صفوی رایج شد (طبسی و رئوف حجار زرین، ۱۳۹۲: ۳). نگرش و دیدگاه‌های مذهبی در کتیبه‌نگاری دوره تیموری مؤثر بوده و از بررسی آن می‌توان به گفتمان غالب مذهبی هر دوره و یا تغییر نگرش‌های مذهبی پی برد. با این تفاسیر در مدارس دوره تیموری که غالباً به شکل مجموعه و متشکل از مدرسه، سکونتگاه دانشجویان و اساتید، مسجد و گاه آرامگاه‌ها نیز بوده است، در کتیبه‌های ایجاد شده در معماری این آثار، برنامه‌های سیاسی و مذهبی حکومت تیموریان به بازتاب آشکاری داشته است. برنامه‌هایی که از آموزش اصول اخلاقی و عبادی تا ارائه اندیشه سیاسی متفاوت بوده است.

نتیجه‌گیری

بررسی‌ها از وضعیت فرهنگی دوره تیموری نشان می‌دهد که در این دوره ساخت مدارس و مجتمع‌های آموزشی تأثیر مهمی در رونق علمی داشت. جایگاه مدرسین در دوره تیموری خصوصاً در عصر شاهرخ و سلطان حسین بایقرا، با توجه به گسترش مدارس و سیاست‌های فرهنگی آن‌ها، یکی از درخشان‌ترین دوره‌های تاریخی در ایران است. این حضور در چهارچوب کارکردهای مختلف سیاسی، مذهبی و فرهنگی به ظهور رسیده است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که انواع مدارس دوره تیموری مانند مدارس وقفی خصوصی، مدارس وقفی سلطنتی و مدارس غیر وقفی با توجه به تنوع اداره و شرایط وقف بر کارکرد مدرسان تأثیر مستقیم داشته است. در کنار آن وضعیت معیشتی مدرسان و نحوه دریافت حقوق آن‌ها نیز تابعی از نوع مدارس کارهای جانبی و ارتباطات آن‌ها بوده است که معمولاً مطابق شرایط وقفنامه و فرامین صادره از دربار صورت می‌گرفت. انواع کارکردهای مدرسان بسته به نوع شغل و ماهیت تدریس بوده است. تدریس در مدارس دینی خصوصاً در سطوح بالا نیازمند دانش مذهبی در حد مجتهد بوده و در کنار آن کارهای جانبی مانند وعظ و خطابه و مناصب مذهبی مانند احتساب و قضاوت رویکرد مذهبی را تقویت می‌کرده است. کتیبه‌های دوره تیموری از ارزش‌های اطلاعاتی تاریخی، مذهبی و ترکیبی دارد. این کتیبه که شناسنامه بنا محسوب می‌گردد دلالت بر تفکرات و دیدگاه‌ها و تمایلات دینی و زیبایی‌شناسی نیز دارد. خوانش این کتیبه‌ها در یافتن کارکرد مدارس و سازنده آن‌ها کمک شایانی می‌کند.

منابع و مآخذ:

کتاب‌ها:

- افصح‌زاد، اعلاخان. (۱۳۷۸). نقد و بررسی آثار و شرح احوال جامی. تهران: مرکز پژوهشی میراث مکتوب.
- اوکین، برنارد. (۱۳۸۶). معماری تیموری در خراسان. ترجمه علی آخشینی. مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.
- پوپ، آ. (۱۳۷۰). معماری ایران. ترجمه غلامسحین صدری افشار، تهران: فرهیختگان.
- پیرنیا، محمدکریم. (۱۳۹۵). آشنایی با معماری اسلامی ایران. تهران: سروش دانش.
- جامی، نورالدین عبدالرحمن بن احمد. (۱۳۶۵). دیوان کامل. تصحیح هاشم رضی. تهران: پیروز.
- حافظ‌ابرو، عبدالله بن لطف‌الله. (۱۳۸۰). زبده‌التواریخ. تصحیح سیدکمال حاج‌سیدجوادی. چاپ پنجم، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- خواندمیر، غیاث‌الدین بن همادالدین. (۱۳۸۰). تاریخ حبیب‌السیر فی اخبار افرادالبشر. زیر نظر دکتر محمد دبیرسیاقی. تهران: خیام.
- خواندمیر، غیاث‌الدین بن همادالدین. (۱۳۷۲). مآثرالملوک. تصحیح میرهاشم محدث. تهران: رسا.
- راقم سمرقندی، میرسیدشریف. (۱۳۸۰). تاریخ راقم. به کوشش دکتر منوچهر ستوده. تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمودافشار.
- زمچی اسفزاری، معین‌الدین محمد. (۱۳۳۹). روضات‌الجنات فی اوصاف مدینه هرات. تصحیح محمدکاظم امام. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- سلطانزاده، حسین. (۱۳۶۴). تاریخ مدارس ایران از عهد باستان تا تأسیس دارالفنون. تهران: انتشارات آگاه.
- سمرقندی، محمد بن‌الجلیل و خواجه‌سمرقندی، ابوطاهر. (۱۳۶۷). قندیه و سمریه دو رساله در تاریخ مزایات و جغرافیای سمرقند. به کوشش ایرج افشار، تهران: مؤسسه فرهنگی جهانگیری.
- شایسته فر، مهناز. (۱۳۸۴). هنر شیعی (عناصر هنر شیعی در نگارگری و کتیبه‌نگاری تیموریان و صفویان). تهران: مؤسسه مطالعات هنر اسلامی.
- فخری هراتی، محمد. (۱۳۶۳). تذکره مجالس‌النفائس. به‌اهتمام علی اصغر حکمت. تهران: منوچهری.
- فراهانی‌منفرد، مهدی. (۱۳۸۲). پیوند سیاست و فرهنگ در عصر زوال تیموریان و ظهور صفویان. تهران: انتشارات انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.

مقري، علی‌اصغر. (۱۳۵۹). بناهای تاریخی استان خراسان. مشهد: اداره کل فرهنگ خراسان.

موسوی شیرازی‌الاصل، سید ابوالقاسم بن ابراهیم. (۱۲۴۲). در بیان کیفیت مجتهد و مقلد به فتوای آقا سید محمد طباطبایی، کتابخانه. موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، شماره نسخه ۱۶۳۵۴.

میرجعفری، حسین. (۱۳۷۵). تاریخ تحولات سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی ایران در دوره تیموریان و ترکمانان. تهران: انتشارات سمت.

نظامی‌باخرزی، عبدالواسع بن جمال‌الدین. (۱۳۵۷). منشاء‌الانشاء. تصحیح رکن‌الدین همایون فرخ. تهران: دانشگاه ملی ایران.

نظامی‌باخرزی، عبدالواسع بن جمال‌الدین. (۱۳۸۳). مقامات جامی: گوشه‌های از تاریخ فرهنگی و اجتماعی خراسان در عصر تیموریان. ترجمه نجیب مایل هروی. تهران: نشر نی.

واصفی، زین‌الدین محمود. (۱۳۴۹). بدایع‌الوقایع. تصحیح الکساندر بلدروف. تهران: بنیاد فرهنگ ایران انستیتوی خاورشناسی فرهنگستان علوم اتحاد جماهیر شوروی.

هیلن براند، رابرت. (۱۳۸۰). هنر و معماری اسلامی. ترجمه اردشیر اشراقی. تهران: روزنه.

مقالات:

الهی‌زاده، محمدحسن؛ محمد دوست لشکامی، کبری و نجف‌زاده، علی. (۱۳۸۸). "مسجد شاه مشهد و کتیبه‌های آن". مطالعات اسلامی تاریخ و فرهنگ، شماره ۹۲، صص ۱۳۰-۱۰۹.

امامی، نصرالله. (۱۳۷۵). "فرهنگ و میراث فرهنگی / نگاهی به هنرهای اسلامی دوره تیموری". مشکوه، شماره ۵۳، صص ۱۶۷-۱۴۵.

بلخاری قهی، حسن، فغفوری، رباب. (۱۳۹۴). "بررسی تطبیقی مضمون کتیبه‌های مسجد گوهر شاد و مبانی اعتقادی شیعه در دوره تیموری و صفوی". نگره، شماره ۳۵، صص ۱۸-۴.

بهزادی، حسن و راد، ایرج. (۱۳۹۱). "اوضاع فرهنگی خراسان در دوره تیموریان با تکیه بر نقش کتابخانه‌ها". پژوهشنامه خراسان بزرگ. شماره ۸، صص ۲۹-۱.

پرویش، محسن؛ رحیمی، عبدالرفیع. (۱۳۹۲). "کتابخانه‌های هرات عهد تیموری و نقش آن در شکوفایی و ارتقاء علم و دانش". فصلنامه مطالعات فرهنگی-اجتماعی خراسان، شماره ۲۸، صص ۲۸-۷.

خزایی، محمد. (۱۳۸۸). "ساختار و نقش‌مایه‌های مدارس دوره تیموری در خطه خراسان". هنر اسلامی، شماره ۱۱، صص ۷۸-۵۹.

رحم‌خدا، رقیه. (۱۳۹۵). "بررسی دستاوردهای علمی و فرهنگی شاهرخ تیموری". تاریخنامه خوارزمی، شماره ۱۲، صص ۹۹-۱۱۶.

رحمتی، محسن؛ یوسفوند، فاطمه. (۱۳۹۲). "سلطان حسین بایقرا و حیات اقتصادی خراسان". تاریخ نامه ایران بعد از اسلام، شماره ۷، صص ۷۹-۹۹.

زارع، رامین. (۱۳۸۱). "دیداری از مقبره گوهرشاد خاتون و مجموعه باغ نسوان هرات". فصلنامه تاریخ روابط خارجی، شماره ۱۰، صص ۲۱۰-۱۹۳.

شایسته فر، مهناز. (۱۳۸۰). "کتیبه های اسلامی، تجلی کلمه علی در تزئین معماری". کتاب ماه هنر، شماره ۳۱ و ۳۲، صص ۶۸-۷۳.

شایسته فر، مهناز. (۱۳۸۹). "بررسی تزئینات و کتیبه های قرآنی دو مجموعه گوهرشاد مشهد و هرات". مطالعات هنر اسلامی، شماره ۱۲، صص ۷۳-۹۸.

شهرآبادی، مجتبی؛ ظریفیان صالح مکرم، رویا. (۱۳۹۴). "زمینه‌های اقتصادی شکوفایی هنر در مکتب هرات". همایش ملی نقش خراسان در در شکوفایی اسلامی، مؤسسه آموزش عالی فردوس.

گلچین عارفی، مهدی. (۱۳۸۷). "خواجه غیاث الدین پیراحمد خوافی". گلستان هنر، شماره ۱۳، صص ۸۹-۸۴.

فاضل، محمود. (۱۳۵۰). "مدارس قدیم مشهد: مدرسه دو در". وحید، شماره ۹۸، صص ۱۶۶۸-۱۶۶۱.

صحراگرد، مهدی. (۱۳۹۲). "شاهکارهای هنری در استان قدس رضوی: کتیبه های مسجد گوهرشاد". مشهد: انتشارات به نشر.

طبسی، محسن؛ رئوف حجار زرین، تکتیم. (۱۳۹۳). "بررسی کتیبه‌های احداثیه و طوماری دوره تیموری (نمونه موردی: مسجد گوهر شاد مشهد و مدرسه غیائیه خرگرد خواف)". دومین کنگره بین المللی سازه، معماری و توسعه شهری، تبریز، دبیرخانه دائمی کنگره بین المللی سازه، معماری و توسعه شهری.

مکی نژاد، مهدی. (۱۳۸۸). "سیر تحول کتیبه های ثلث در معماری ایران (صفوی تا قاجار)". نگره، شماره ۱۳، صص ۴۰-۲۹.

همایون فرخ، رکن‌الدین. (۱۳۴۷). "تاریخچه کتاب و کتابخانه در ایران". هنر و مردم، شماره ۷۳ و ۷۴، صص ۵۷-۵۳.

پایان نامه‌ها:

ذرنوخی، مریم. (۱۳۹۰). آموزش در ایران قرن نهم (تیموریان و ترکمانان). پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشکده ادبیات و علوم انسانی دکتر علی شریعتی، مشهد: دانشگاه فردوسی مشهد.

گودرزی بروجردی، معصومه. (۱۳۹۰). نظام آموزشی در دوره تیموریان (۹۱۲-۸۰۷ ه.ق). پایان‌نامه کارشناسی ارشد، اصفهان: دانشگاه اصفهان.